

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
-----------------------------------------------------------------------------------	---------------------------------------------------------	--------------------------------------	-----------------------------

## №8-дәріс

### **Тақырыбы:Сын есім, лексика - грамматикалық сипаты**

Сын есім. Семантикалық мағынасы, морфологиялық сипаты, синтаксистік қызметі

**Мақсаты:** Сын есімнің мағыналық, грамматикалық ерекшеліктері, семантикалық топтары, шырай категориясы, басқа сөз таптарының сын есімге ауысуы туралы түсінік беру.

### **Дәріс жоспары:**

- 1.Сын есімнің лексика-грамматикалық сипаты, ерекшелігі.
- 2.Сапалық сын есімнің шырай категориясы.
- 3.Субстантивтену және адвербиалдану құбылыстары.

**Негізгі ұғымдар:** Сапалық, қатыстық сын есімдер, субстантивтену, адвербиалдану, адъективтену, шырай, салыстырмалы, асырмалы, күшейтпелі, бәсең шырай, делексикалану, деформалану, конверсия.


### **Дәріс мәтіні**

Сын есімдер – заттың салмағын, сапасын, сипатын, түр-түсін, көлемін, аумағын, басқа да түрлі сындық белгілерін білдіретін сөз табы. Осыған орай сын есімдер басқа сөз таптарынан өзіндік мағынасы, морфологиялық белгілері және синтаксистік қызметі жағынан ерекшеленеді.

Сын есімдердің сөз табы ретіндегі ерекшелігін, өзіне тән белгілерін айқындауға қатысты түрліше көзқарастар да бар. Мәселен, «Қазақ тілінің грамматикасында» (І б, 1934) І. Кеңесбаев, С. Аманжолов анықтауыш қызметіндегі сөздердің барлығын (күміс, шай (қасық)) сын есім деп, сын есімдерді мағыналық жағынан бөлгенде де, екі зат есімнің тіркесіндегі анықтауыш қызметін атқарып тұрған алдыңғы зат есімді тек сыны және функционалдық сын деп қарастырды.

Сондай-ақ зат есімнің грамматикалық категорияларын сын есімге де ортақ деп қарайтын пікірлер болды. Мұндай пікірлердің қалыптасуына сын есімнің зат есімнен толық бөлініп шығуына және оны жеке сөз табы ретінде тануға негіз болатын басты белгілердің анықталмауы себеп болды.

Сын есімді өз алдына жеке сөз табы ретінде тануға Ғ. Мұсабаев, Ж. Шәкенов т.б. ғалымдардың пікірлері негіз болды. Ғ. Мұсабаев, біріншіден, сын есімді зат есімнен бөліп алуға негіз онда форманттың жоқтығы, екіншіден, сын есімнің синтаксистік қызметі, негізінен анықтауыш екендігін айта отырып, осы белгілер оны жеке сөз табы ретінде тануға негіз болатындығын көрсетеді

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
-----------------------------------------------------------------------------------	---------------------------------------------------------	--------------------------------------	-----------------------------

/1,3/. Ал Ж. Шәкенов сын есім мәселесінде бұрын-соңды айтылған пікірлерді қамти отырып, қазіргі қазақ тіліндегі сын есім категориясын белгілі жүйеге түсіріп қарастырады. «Қазақ грамматикасында» сын есімнің бірнеше маңызды белгілері атап көрсетіледі (2, 460).

Сын есімді мағынасына қарай жүйелеуде де түрлі көзқарастар болды. Мәселен, А. Байтұрсынов оны тек сыны, сыр сыны деп екіге бөлсе, Н. Сауранбаев оның сыр сыны, қатыстық сын, өнер сыны, салыстырмалы сын тәрізді төрт түрін көрсетеді.

Қатыстық сын есімдер негізінен сөз тудырушы жұрнақтар арқылы басқа сөз таптарынан жасалады. Бірақ бұдан қатыстық сын есімдер ғана туынды түбірлі болып келеді, ал сапалық сын есімдер тек негізгі түбірлерден ғана жасалады деген ұғым тумауы керек, Ы. Маманов туынды сын есімдердің барлығын жаппай қатыстық деп танитын жалаң формальды көзқарасты сынға ала отырып, сапалық сынды қатыстық сыннан ажыратудың басты белгісі ретінде сын есімдердің шырай формаларымен түрлену-түрленбеуін ұсынады /3, 11/. Сондықтан шырай жұрнақтарын қабылдайтын негізгі және туынды сын есімдер сапалық, ал шырай шырай жұрнақтарын қабылдамайтын сын есімдер қатыстық болып табылады. Сын есімнің мағыналық топтарының арасындағы айырмашылық сапалық сындардың заттың түрлі белгісімен қатар қимылды да анықтауы және түрленуі, ал қатыстық сындардың тек заттың ғана түрлі затқа не қимыл-әрекетке қатысты белгілерін анықтаумен сипатталады.


Сын есімдер морфологиялық құрамы жағынан жалаң және күрделі болып бөлінеді. Жалаң сын есімдер негізгі және туынды түбірлі болып бөлінеді. Күрделі сын есімдер кем дегенде екі сөзден құралып, бір бүтін күрделі тілдік бірлік ретінде қолданылады.

Шырай категориясы – заттың бір түрлі сындық белгісінің түрлі дәрежеде болуын білдіретін грамматикалық категория. Грамматикалық категорияның бұл түрі сапалық сын есімге тән.

Тіл үнемі даму үстінде болды. Соған орай тілдік бірліктер, оның ішінде сөз таптары, оның лексика-семантикалық топтарының арасында өзара ауысулар болып отырады. Бұл құбылыс қатыстық сын есім мен сапалық сын есімдерге де тән. Қатыстықтан сапалыққа ауысқан сын есімдер өзгеріске ұшырап, яғни қатыстық мағынадан сапалық мәнге ауысып, соның нәтижесінде шырай жұрнағын қабылдайды.

Сонымен шырай категориясы сапалық сын есімнің семантикалық және грамматикалық жағынан түрленуіне негіз болып, бастапқы мағынасы түбегейлі өзгертпегенмен, оған сәл де болса қосымша реңк, мән үстейді.

Шырай жұрнақтарының қызметіне қатысты да түрліше көзқарастар кездеседі. Ғ. Мұсабаев -ғыл, -ғылт, -ғылтым, -шыл, -шіл жұрнақтарын шағын шырай деп қараса, Ы. Маманов оларды «сөз тудырушы қосымшаға жатқызады. Ғалым

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
-----------------------------------------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------	--------------------------------------	-----------------------------

оған «аталған қосымшалардың, біріншіден, сапалық сын есімдердің бәріне жалғана бермей, сөз тудырушы жұрнақтар тәрізді сөзге талғап жалғанатынын, екіншіден, бұл қосымшалардан соң -лау, -леу, -рақ, -рек формаларының жалғана беретіндігін» дәлел ретінде келтіреді [3, 10].

«Қазақ грамматикасында» аталған қосымшаларды салыстырмалы шырай жұрнақтары ретінде қарастырып, одан кейін шырай жұрнақтарының жалғануын тілдік құбылыстардың, заңдылықтардың өзгеріп отыруымен байланысты түсіндіреді.

Сондықтан сапалық сын есімнің шырай категориясының түрлері, шырай формалары, олардың қызметіне қатысты кейбір мәселелер әлі де болса нақтылауды қажет етеді.

Сөз таптарының өзара қарым-қатынасы мәселесінде сын есімдердің зат есіммен және үстеумен байланысын да ескерген жөн. Бұл байланыс тілде субстантивтену және адвербиалдану құбылыстарымен түсіндіріледі. Сын есім, зат есім, үстеу сөз таптарының бірінің орнына бірі алмасып қолданылуы бір жақты құбылыс емес.

Жоғарыда аталған құбылыстарға қарама-қарсы, яғни басқа сөз таптарынан сын есімге ауысатын сөздер де бар.

Субстантивтену – сын есімнің және басқа да сөз таптарының зат есім орнына қолданылуы.

Адъективтену – зат есімнің және басқа да сөз таптарының сын есім орнына қолданылуы.

Адвербиалдану – сапалық сын есімдердің үстеу орнына жұмсалуы.


Адъективтену құбылысы сын есімнің семантикалық тәсіл арқылы жасалуы ретінде де қарастырылады /4 262/. Оған тілдегі алаған, береген, қабаған тәріздес сөздер дәлел бола алады.

Сондай-ақ бастапқы мағынаның делексикалануы немесе бастапқы тұлғасының өзгеруі, яғни деформалануы арқылы да қалыптасқан сын есімдер осы құбылыстың нәтижесі.

«Қазақ грамматикасында» (2002) адъективтену құбылысын құрамына қарай жалаң, күрделі, шығу тегіне қарай сын есімді, етістік негізді және аралас түрдегі адъектив деп бөледі.

Ал сын есімдерге септік, көптік, тәуелдік жалғауларының бірі жалғанып қолданылуы субстантивтену, яғни заттану құбылысымен байланысты. Н. Оралбаева сын есімнің заттануын контекстік және лексикалық заттану деп екіге бөледі /5, 159/.

А. Ысқақов кейбір сын есімнің әрі анықтауыш, әрі пысықтауыш болуын, сондай-ақ оның әрі зат есімге, әрі етістікке тіркесуін сын есімге тән ерекшеліктің бірі деп танып, онда (сын есімде) әрі адъективтік, әрі адвербиалдық қызмет бар екендігін айтады (4, 239).

	<p>Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті</p>	<p>Пәннің оқу-әдістемелік кешені</p>	<p>Басылым: Бесінші</p>
-----------------------------------------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------	--------------------------------------	-----------------------------

Сондықтан аталған сөз табының бойында субстантивтенумен қатар адвербиалдануға да бейімділік бар.

Бұдан адвербиалдану құбылысының сын есімдердің сапалық түріне ғана тән екендігі белгілі. Алайда қатыстық сын есімдер адвербиалданбайды деуге де толық негіз жоқ. Ол тілдің үнемі даму үстінде болатын құбылыс екендігімен түсіндіріледі.

### ***Тұжырымдар***

1. Сын есім семантикалық сипаты мен грамматикалық құрылымы тұрғысынан өзіндік ерекшеліктері бар дербес сөз табы.
2. Сын есімдердің басқа сөз таптарымен қарым-қатынасы белгілі бір конверсиялық құбылыстар арқылы жүзеге асады.
3. Шырай категориясы сапалық сын есімнің тұлғалану сипаты болып табылады.

### ***Бақылау сұрақтары:***

1. Сын есімдердің зат есімдерден, үстеулерден ажырату тәсілдері, категориялық белгілер

### ***Дәріс бойынша әдістемелік нұсқау***

Сын есімдердің дербес сөз табы ретіндегі лексика-грамматикалық сипатын, шырай категориясының сапалық сын есімдермен арақатынасын тереңірек меңгеру мақсатында қарастырылған мәселелерге қатысты ғылыми тұжырымдарды салыстыра саралаған жөн.

### ***Пайдаланылған әдебиет:***

1. Салқынбай А. Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік. – Алматы, 1998.
2. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. – Алматы 1992.
3. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы, 1992.
4. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы, 2007.
5. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.
6. Аханов К. Грамматика теориясының негіздері. – Алматы, 1996.
7. Шәкенов Ж., Қазіргі қазақ тіліндегі сын есімдер категориясы. – Алматы, 1961
8. Маманов Ы. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы, 2007.

### **№9 - дәріс**

***Тақырыбы:*** Сан есімнің лексика-грамматикалық сипаты.